

Regīna KVAŠĪTE

Latviešu valodas institūts

PAR 16. UN 17. GADSIMTA LATVIEŠU LIETIŠĶO TEKSTU PĒTĪJUMIEM

Mēģinājumi diferencēt latviešu valodu pēc tās izteiksmes līdzekļu saistījuma un funkcionēšanas konkrēta mērķa tekstos bija jau pašos nacionālās valodas izveides pirmsākumos. Valoda diferencējusies apakšsistēmās gan tautas mutvārdu daiļradē, gan burvju un zintnieku maģiskajā darbībā, tā attīstījies reliģiskajā literatūrā, pirmo laikrakstu un grāmatu izdevumu lappusēs. Nozīmīga loma valodas izteiksmes līdzekļu diferencēšanā ir arī pirmo likumu, līgumu, kredītdokumentu tekstiem¹. Tieši lietišķais stils ir viens no senākajiem valodas paveidiem – liecības par to atrodamas jau veclatviešu valodas posmā. Nozīmīgākie senāko latviešu lietišķo tekstu pētījumi ir veikti galvenokārt mūsu gadsimta pirmajā pusē – tos pētījuši tiklab valodnieki, kā vēsturnieki.

Pēc J. Paļoņa secinājuma, arī no lietuviešu rakstu valodas stiliem senākās tradīcijas raksturīgas tieši „oficiāli lietišķajam (kancelejas) un mākslinieciski beletristiskajam stilam“. To sākotne datējama ar 16.–17. gadsimtu. Kaut gan lietišķais stils tolaik vēl bija vāji attīstīts, jau var runāt par šī stila tekstu specifiskām iezīmēm, kas to atšķir no citiem tālaika stiliem, par „zināmām tā iekšējām imanentām pazīmēm“². Valsts iekšējās lietās daudz kur tolaik iztika bez rakstiem, bet ar varas institūciju rīkojumiem, kas tika izsludināti slāvu valodā, lietuviešu bajārus iepazīstināja lietuviski. Tiesas procesi etniskajā Lietuvā notika lietuviešu valodā, pēc spēkā esošās kārtības tikai protokolus rakstīja slāvu kancelejas valodā. Dažreiz atsevišķi tiesas zvēresti tika ierakstīti lietuviski. Tādi saglabājušies no XVII gadsimta sākuma (1624), bet pēc to valodas var spriest, ka formulējumi mantoti no agrākiem laikiem. Par lietuviešu valodu kā valsts valdošā sabiedrības slāņa runas valodu liecina lietuviešu cilmes juridiskās un valsts pārvaldes terminoloģijas pastāvēšana valstiskas nozīmes rakstos. Savukārt par oficiālu lietuviešu valodas lietošanu XVI gadsimta vidū Lietuvas pilsētās liecina 1552. gada Žīgimanta Augusta apstiprināts Viļņas maģistrāta lēmums par nodevām, kurā uzsvērts, ka tas izsludināms poliski, lietuviski un krieviski, lai visi, kas klausās, saprastu³.

¹ J. Rozenbergs, *Latviešu valodas stilistika*, Rīga, 1995, 9.

² J. Palionis, *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius, 1979, 93.

³ Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, VI, Vilnius, 1996, 92.

Daži dokumenti saglabājušies no Austrumprūsijas, kur vācu valdītāji, lai panāktu no lietuviešu zemniekiem padevību un gribēdami ieviest kārtību, lika viņiem zvērēt un sludināja dažādus valdnieku rīkojumus. Vecākais zināmais kancelejas stila rakstu piemineklis – 1572. gada uzticības zvērests, ko Tilžas, Ragaines un Klaipēdas apriņķu lietuvieši ar savu pārstāvju starpniecību nodeva Prūsijas hercogam Albrehtam Fridriham. Šo zvērestu bija rakstījis vācietis, viss teksts grūti saprotams, pilns ar izkropļotiem vārdiem un vārdformām, nepareizām sintaktiskām konstrukcijām. No Lielās Lietuvas kunigaikštijas zināmi tikai divas Polijas un Lietuvas karaļu pavēles un apmēram desmit ar roku rakstītu tiesu zvērestu teksti⁴.

Latviešu valodas pētnieku rīcībā no senākajiem lietišķo tekstu paraugiem ir vienīgais laicīga satura rokraksts latviešu valodā, kas saglabājies no 16. gadsimta – tas ir alusnesēju brālības locekļu saraksts. Dažādu amatnieku apvienību (minēts, ka tās sauca par ģildēm, antiem /acīmredzot pēc vācu parauga/) iekšējo dzīvi un to sabiedrisko darbību regulēja pilsētas maģistrāta apstiprināti statūti jeb šrāgas. Sapulču un darījumu vadīšana bija uzticēta no apvienības biedru vidus vēlētiem vecākajiem un to palīgiem (tekstā – oldermaniem un piesēdētājiem), kasieriem utt., savukārt „grāmatu vešanu bieži vien veica attiecīgās savienības priesteri vai vislabākie rakstu pratēji. Ģilde veda savu locekļu sarakstus, rēķinu grāmatas par ieņēmumiem un izdevumiem, protokolus par kārtējām svinīgām sapulcēm un arī pārskatus par svarīgiem gadījumiem apvienības un arī pilsētas dzīvē“. Pirmo, 1466. gadā atjaunoto, šrāgu alusnesēji (jeb vīna nesēji, kā tos tolaik dēvēja) dabūja no Rīgas maģistrāta jau 1386. gadā. Ilgu laiku saglabājās ieradums rakstveža pienākumus uzticēt garīdzniekiem – alusnesēji vēlēja tā laika Jēkaba baznīcas latviešu draudzes (pie kuras viņi piederēja) mācītāju, lai tas „turētu kārtībā savu brālības grāmatu“. Laika gaitā šī grāmata kļuva vienkārši par brālības biedru sarakstu. Līdz 1549. gadam katru gadu tika ierakstīti jauni biedru saraksti jeb listes – tā sauca šos sarakstus /pēc vācu *Liste* ‘saraksts’/. 16. gadsimta vidū šī kārtīgā grāmatu rakstīšana apstājās un daudzus gadus nav nekādu ierakstu. Visas grāmatas tika rakstītas vācu valodā, tikai 1558., 1561., 1572., 1573. un 1582.–1594. gada saraksti, ko sastādījuši trīs Jēkaba un Jāņa baznīcas mācītāji, ir latviešu valodā, tomēr ar vācu ievadiem⁵.

Latviešu valodnieks A. Augstkalns, aplūkojot pirmos latviešu tekstus un grāmatas, uzsver, ka no pirmās rakstu valodas beidzamajiem gadiem saglabājies plašs, vērtīgs juridisks teksts – „Rīgas linu vēveru amata sabiedrības statūtu (šrāgas)“ latviskais tulkojums, kas varētu būt izdarīts 1625. gadā vai nedaudz vēlāk⁶. Mūsdienu valodā tos sauc par linu

⁴ J. P a l i o n i s, Op. cit., 90–91.

⁵ L. A r b u z o v s, Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras pieminekļiem. Visagrākie rokraksti latviešu valodā kopš 1558.gada., – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, I, 1920, 39–42.

⁶ A. A u g s t k a l n s, Pirmie latviešu teksti un grāmatas (1530–1630), R., 1935, 15.

audēju statūtiem (sāļ. *vēveris* no vācu *Weber* 'audējs'). Vēsturnieks J. Straubergs, runājot par šiem statūtiem, min, ka 1625. gada 18. februārī Rīgas rātes apstiprinātie linu audēju statūti latviešu valodā ierakstīti linu audēju grāmatā, kas aptver laiku no 1618. līdz 1776. gadam. Šajā amata grāmatā „ierakstītas ziņas par amata personām: eltermani, vecajiem (piesēdētājiem), kasieri un rakstvedi un arī ziņas par jaunajiem amata meistariem.. Parasti lēmumu par ierindošanu pilnos meistaros un visu maksu nokārtošanu pierakstīja klāt pirmajam lēmumam, un šīs linu audēju grāmatas, kas sākumā rakstītas ļoti tīri un kārtīgi, pēc 1660. gada ir tā saraibinātas ar piezīmēm, ka tajās diezgan grūti orientēties“⁷. Pēc J. Strauberga domām, „latviešu šrāgas ir rakstītas pirmās, ko vācu profesionāls rakstvedis nekad nebūtu darījis, jo oficiālais šrāgu teksts taču bija vācu“⁸. Nav šaubu, ka nezināmais tulkotājs ir no baznīcas darbiniekiem – viņš labi pazinis garīgos rakstus. Taču statūtu tulkojumā viņš spiests meklēt izteiksmi juridisku nosacījumu un secinājumu izteikšanai, bet šajā jomā „nav izpelņījies uzslavas“. Toties dažādi amatu un pilsētas dzīves parādību apzīmējumi „ņemti no latviešu rīdzinieku valodas, piem., *namnieki*.. un daudzie ģermānismi arī biežāk būs ņemti no latviešu amatnieku valodas nekā no tulkojamā parauga“⁹. Savukārt V. Rūķe-Draviņa, runājot par linu audēju statūtiem, uzsver, ka tiem raksturīga ģermāniska sintakse¹⁰.

Kā vienu no senākajiem lietišķajiem tekstiem A. Augstkalns min kādu spožu tiesu rakstu piemēru – 1655. gada nāves spriedumu dedzinātājiem –, ko pētnieks pēc nozīmīguma salīdzina ar G. Manceļa valodas labākajiem paraugiem. Tolaik „... sveštautiešu sekretāri latviešu valodā notiekošo procesu liecinieku liecības, latviešu zvērestus etc. ļoti rūpīgi pārtulkojuši un pierakstījuši vācu valodā. Tāpēc netulkoti uzrakstīti tikai grūtāk tulkojamie vārdi un īpatnēji izteicieni, un viena daļa no buramiem vārdiem un zvērestu formulām“. Vecākie no buramvārdiem ir zemestiesneša Ludviha Hintelmaņa 1631. gada tiesas sēžu protokolā. Vecākā no latviskajām zvēresta formulām – zemnieku zvērests, kas gan datēts ar 1674. gadu. Tomēr T. Zommers, kas pētījis šo zvērestu, apgalvo: „... ievērojot ieradumu tiesību un tautas tiesiskās atziņas konservatīvismu, jāsecina, ka šo formulu vecums ir daudz lielāks“¹¹. Šo secinājumu apstiprina arī 1631.–1640. gada protokolos atrodamie zemnieku zvēresta tekstu atstāstījumi un ļoti līdzīgi citos dokumentos sastopamie 16. gadsimta zvērestu teksti.

Uzmanība ir pievērsta arī diviem zvērestu tekstiem, kas Kurzemes hercogistes laikā bija jādod vagariem un tiesnešiem. J. Krodznieks uzsver, ka pats par sevi tas nav nekas

⁷ J. Straubergs, Rīgas linu audēju 1625.g. šrāgas, – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, IV, 1938, 413.

⁸ Turpat, 419.

⁹ A. Augstkalns, Pirmie latviešu teksti un grāmatas (1530–1630), Rīga, 1935, 13–15.

¹⁰ V. Rūķe-Draviņa, The Standardization Process in Latvian 16th Century to the Present, Stockholm, 1977, 31 – 33.

¹¹ T. Zommers, Latviešu teksti zviedru laiku Vidzemes zemes tiesu protokolos, – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, IV, 1936, 399.

svarīgs, jo amatos esošām personām ir jādod solījums pildīt to likumīgi un pēc labākās sirdsapziņas. „Ievērojama tikai zvēresta ārējā forma, viņa valoda. Zvērināja šos amatvīrus lielāka svinīguma dēļ gan baznīcās un to darīja mācītājs. Valoda, kurā šis nolasīja šo zvērestu, bija tāda, kādu pats prata, kādu lietoja savās amata darīšanās, kurā sprediķoja“. Abi publicētie zvēresta teksti liecina, ka „mācītāji lietojuši ļoti sabojātu valodu, grēkojuši pret izrunu un formu, ka bijuši ļoti vāji sava ganamapulka valodas pratēji un ļaudīm ir bijis ne mazums iemesla pajokoties par saviem dvēseles ganiem“¹².

Vecākie latviešu valodā izdotie kara sodu likumi ir L. Depkina tulkotie izvilkumi no zviedru karaļa Kārļa XI 1683. gada kara artikuliem /sal.vācu *Artikel* '(likuma) pants, paragrāfs'/. „Kārļa XI likumdošana skāra latvieti nevien kā zemnieku un draudzes locekli, bet arī kā karavīru. 2. martā 1683. gadā izdotie kara sodu un kara tiesas likumi bija adresēti visiem zviedru armijas karavīriem neatkarīgi no tautības, tāpēc Vidzemes ģenerālgubernators grāfs E. Dālbergs ar 18. oktobra 1696. gada patentu (A. Ozols precizē, ka šis termins lietots pēc G. Stendera „Lettische Lexikon“ (1789) parauga – „*Patent, Lielakunga grāmata baznīcā sludināta top*“¹³) publicēja šī likuma izvilkumu kareivjiem nevien vāciski, bet arī latviski..¹⁴ Šie sodu likumi „publicēti īpašā plakātā Rīgā 1696. gada 19. oktobrī. To pilns nosaukums ir „Savādi kara tiesas likumi no mūsu Augstā un Varenā Kēniņa no Zviedru kara Kara Tiesas Locekļiem“¹⁵ izmeklēti, par tām lietām, ko tiem sliktiem zaldātiem jādara, un paklausīgiem jāpanāk ik dienas pie Vaktis noliesāšanu¹⁶ no tiem Underoficieriem iekš tiem Cortegardiem tiem Kara Kalpiem priekšlasāmi, ka neviens nevar aizbildināties to nezinājis jeb nedzirdējis“¹⁷. Kā apgalvo A. Ozols, „L. Depkins sarežģītākus juridiskus formulējumus netulko (1. un 95. loceklis), tanīs vietās piedraudēdams ar nomaitāšanu vai ar „atbildēšanu ar kaklu“, bet vāciskajam juridiskajam terminam „*am Leben gestraffet werden*“ vai „*bey Lebens-Straffe*“ liek pretim dažādas latviskas izteiksmes: *būs mirt* (2. loc.), *pie savu kaklu* (29. loc.), *kaklu pamest* (61. loc.), *būs pakārtam tapt* (62. loc.), *būs pie dzīvības tapt aizņemtam* (84. loc.), *būs nāvi redzēt* (115. loc.). Tas rāda juridiskās terminoloģijas nestabilitāti un liecina gan par tulkošanas grūtībām, gan zināmu patvaļu“¹⁸. Atsevišķu 17. gadsimta beigu latviešu juridisko dokumentu tekstu, tostarp kara sodu likumu, valodas pētījumi veikti arī mūsdienās¹⁹.

¹² J. K r o d z n i e k s, Divi zvēresti, – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, VII, 1921, 762.

¹³ A. O z o l s, Veclatviešu rakstu valoda, Rīga, 1965, 588.

¹⁴ A. Š v ā b e, Kārļa XI kara sodu likums, – Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, II, 1935, 44.

¹⁵ Mūsdienu izpratnē terminam *loceklis* varētu atbilst *pants*.

¹⁶ Šis vārds nosaukumā jēdzieniski nav saprotams, varētu pieļaut, ka ieviesusies kāda rakstības kļūda.

¹⁷ A. O z o l s, Veclatviešu rakstu valoda, 343.

¹⁸ A. O z o l s, Op. cit., 345.

¹⁹ K. K ļ a v a, Die Sprache der lettischen juristischen Dokumente vom Ende des 17. Jahrhunderts, Stockholm, 1989, 138.

Lietišķajiem tekstiem raksturīgas ne vien noteiktas trafaretas izteiksmes formulas, bet arī specifisks administratīvās un juridiskās terminoloģijas slānis. Tāpēc, vēsturiski pētot lietišķā stila tekstus, netiek aizmirsta arī tajos lietotā terminoloģija. Pētījumā par latviešu vārdnīcām D. Zemzare apgalvo, ka jau 17. gadsimta sākumā, kā liecina G. Manceļa vārdnīcas „Lettus“ (1638) materiāls, ir izstrādāti latviski tiesību termini. „Juridiskie termini bija izveidojušies praksē daudzajās burvju, raganu, vilkaču un citās prāvās, kurās feodāļi kopā ar garīdzniekiem tiesāja galvenokārt kungiem un kristiānismam nepadevīgos latviešu zemniekus.. Ikvienā tiesā, kur tiesāja latviešus, bija arī latviešu valodas zinātājs rakstvedis, kas prata pārtulkot apsūdzēto vai liecinieku latviski teikto“²⁰. G. Manceļa vārdnīcā apkopotos latviskos juridiskos terminus D. Zemzare iedalījusi vairākās tematiskās grupās²¹: krimināltiesību, civiltiesību, kriminālprocesa un tiesu procesa termini. Tajās iekļautas vienas saknes vārdu un vārdu savienojumu virknes²², kas raksturo lietišķo (galvenokārt juridisko) tekstu izteiksmi. Piemēram, krimināltiesību terminu grupā iekļauti termini un terminoloģiski verbālie savienojumi *apburšana; blēdis, blēdību darīt; burvis; cietumā būt; dumpis, dumpi darīt, dumpi iesākt, dump/j/a darītājs; draudēt, draudēšana; durt cauri, durt preti; grēks; ielauzties ar varu; ievainuot; izlamāt (izsunīt); karātavas, kārt (pakārt); krāpējs; lāsta; laupītājs; negantība; nuoziegums; pārkāpējs, pārkāpšana, pārkāpt; pievilt, pievilšana; puostīt, puostītājs; rabata (nozieguma nauda); sieksts; slepkavība, slepkavs; suodība, suodu ciest, suodīt, suodīties, suods, suoda diena, suoģis; vara/s/darbs; zaglis u. c. Šī grupa D. Zemzares klasifikācijā ir visplašākā. Kā kriminālprocesa termini minēti, piem., *bende; galvu nuocirst, kaklu nuocirst; muocītājs, muokas*. Par inkvizīcijas popularitāti liecina termini *lauzīt, muocīt, piņķēt* (kā inkvizīcijas procesa raksturojums) un *lauzītājs* vai *muocītājs* inkvizitora apzīmēšanai. Civiltiesību terminu grupā ir termini *aizbildēt; aizduot; audzēknis; galvuošana, galvuot (izgalvuot), galvuotājs; ķīlis, ķīlam izduot, ķīlam izduots, ķīli atjemt, ķīluot; manteniēks, mantība; nuopelnīt; par bērnu uzjēmt; parādnieks, parāds, parādā būt; saderēšana, saderēt, saderēties; starpa vīrs; šķirt; tiesība u.c.* Tiesu procesa termini ir *aizliegt; apliecināt; ienaidība; liecināt, liecība, liecinieks; liedzama lieta, liedzējs, liegšana, liegt, liegties; nuospriest; sūdzētājs; tiesa, tiesāties, tiesnesis, tiesu nest; zvērēšana, zvērēt; žēluošana, žēluoties u. c.**

Minētie piemēri liecina, ka terminu sistēmā iekļauti gan termini mūsdienu izpratnē – resp. substantīvi –, gan verbi un verbālas konstrukcijas, ko daudzi mūsdienu terminoloģijas speciālisti neuzskata par terminiem. Arī tālaika juridisko terminu tematiskais iedalījums, raugoties no jēdzieniskā viedokļa, ir diezgan nosacīts – viens otrs termins varētu būt gan vienā grupā, gan otrā. Terminoloģiskais materiāls atspoguļo dažādas tālaika latviešu valodas īpatnības, tomēr daudzi no šeit minētiem terminiem tiek lietoti arī pašreiz, kaut gan ir

²⁰ D. Zemzare, Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam), Rīga, 1961, 58–59.

²¹ D. Zemzare, Op. cit., 431–438.

²² Tālāk piemēros šādas virknes no citiem terminiem atdalītas ar semikolu, ko nav darījusi D. Zemzare.

modificējusies atsevišķu terminu struktūra, gramatiskais noformējums, piem., dzimte (*rabata, lāsta, sieksts, ķīlis, slepkavs*). Sastopami no mūsdienu viedokļa novecojuši termini (*suoģis, starpa vīrs, lauzītājs, liedzama lieta*).

Senāko latviešu, kā arī citu valodu lietišķo tekstu struktūras un izteiksmes līdzekļu pētījumi palīdz gan izzināt valodas attīstības likumsakarības, gan, izmantojot vērtīgākās atziņas, kompetentāk risināt mūsdienu valodas problēmas. Mūsdienu latviešu valodniecībā lietišķajam stilam vispār un arī tā vēsturiskajiem avotiem pievērsts samērā maz uzmanības, tāpēc šajā jomā vēl daudz darāmā.

ÜBER FORSCHUNGEN DER LETTISCHEN SACHLICHEN TEXTE AUS DEM 16.–17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Bereits zu Uranfängen der Gestaltung der Nationalsprache gab es Versuche, die lettische Sprache nach der Bindung und dem Funktionieren ihrer Ausdrucksmittel in Texten konkreten Zieles zu differenzieren. Eine der ältesten Unterarten der Sprache ist der sachliche Stil – Zeugnisse darüber sind schon in der altlettischen Sprachperiode zu finden. Zum Vergleich kann man erwähnen, dass auch im Litauischen von den Stilen der Schriftsprache gerade dieser Stil die ältesten Traditionen hat. Die Anfänge des sachlichen Stils sind mit dem 16.–17. Jahrhundert zu datieren.

Den Forschern des Lettischen stehen nicht viele Exempel der älteren sachlichen Texte zur Verfügung. Die bedeutendsten Forschungen des Inhalts und der Form dieser Texte sind vorwiegend in der 1. Hälfte unseres Jahrhunderts geleistet – durch eminente Sprachwissenschaftler sowie Historiker (L. Arbusow, A. Augstkalns, A. Ozols, J. Straubergs, A. Švābe, T. Zommers u. a. m.).

Für die sachlichen Texte sind sowohl schablonenhafte Ausdrucksformeln als auch die spezifische Schicht der administrativen und juristischen Terminologie charakteristisch. Bereits im Wörterbuch „Lettus“ von G. Manzelius (1638) sind viele lettische Termini des Rechtswesens fixiert, die sich in der Praxis auf verschiedenen Gerichtssitzungen gestaltet haben. Sie wurden von D. Zemzare in ihrer Forschung über lettische Wörterbücher thematisch klassifiziert.

Die Forschungen der älteren sachlichen Texte verhelfen zur Einsicht von Ausdrucksmitteln der Sprache zu unterschiedlichen Zeitperioden. Sie sind sowohl Auskunftsmaterial als auch eine Quelle der Bereicherung der Gegenwartssprache.

Regīna KVAŠĪTE
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukumā 1
LV– 1050 Rīga
Latvija

Gauta 1998 02 09
Priimta spausdinti 1998 03 23